
DE WERELD OP HAAR KOP EN DE TAAL OVERSTEMD. OVER HUMOR, LACHEN EN WERKELIJKHEID

A.C. Zijderveld

Inleiding

In dit nummer biedt Groniek haar lezers een keur van artikelen over de humor aan. Terecht heeft de redactie gemeend deze verhandelingen niet in een strak keurslijf te moeten persen, doch veeleer zoveel mogelijk facetten van dit grillige onderwerp aan bod te laten komen. Diverse thema's, waaronder enkele zeer specialistische, worden aldus met de nodige ernst en grondigheid behandeld, hetgeen niet wegneemt dat de meeste auteurs hun specifieke onderwerp op onderhoudende wijze weten te presenteren. Het resultaat lijkt op een boeket kleurige veldbloemen.

De redactie richtte aan mij het verzoek deze inhoudelijk nogal verschillende bijdragen van een inleiding te voorzien, waarin op meer theoretische en systematische wijze humor en lachen besproken zouden worden. Dat is een twijfelachtige eer, want een ieder die zich wel eens in dit onderwerp heeft verdiept en op zoek ging naar theoretische verhandelingen, weet dat veel gefilosofeer gewild diepzinnig en allesbehalve onderhoudend, laat staan geestig of humoristisch is als het zich over de humor en het lachen buigt. Alhoewel, misschien is nu juist wel een met dierlijke ernst geponeerde theorie over humor en lachen het grappigste wat er is? Maar dat toont dan weer aan hoe hachelijk het is over dit onderwerp te theoretiseren.

Dat ik desalniettemin toch positief op het verzoek van de redactie reageerde, heeft meer dan één oorzaak. Zo is daar allereerst het feit dat ik enerzijds humor en lachen voor een enigermate draaglijk leven onmisbaar acht en anderzijds in de wetenschap een onverbeterlijke theoreticus ben. De twee konden niet gescheiden gehouden blijven en leverden enkele publicaties op die van zowel een existentiële als wetenschappelijke preoccupatie met humor en lachen getuigenis afleg-

den.(1) Voorts lijkt het mij inderdaad zinvol om door middel van enkele theoretische overwegingen wat grote lijnen aan te brengen in de verschillende aspecten van humor en lachen.

Ik pretendeer niet de rode draad door alle artikelen heen te kunnen trekken, doch ik wil wel proberen toch tenminste om dit boeket veldbloemen een lint te binden.

In het korte bestek van een inleidend artikel kan ik geen samenvatting en bespreking van allerlei theorieën over humor en lachen geven. Ik zal mij beperken tot enkele theoretische opvattingen die ik al eerder publiceerde, al zullen zij op enkele punten wat bijgesteld worden. Deze opvattingen werden uiteraard zowel positief als negatief door allerlei bestaande theorieën beïnvloed. Iedere theorie is nu eenmaal een onderdeel van en een bijdrage tot een bestaande discussie.

Spelen met waarden, normen en betekenissen

Discussies over definities van moeilijk grijpbare verschijnselen als kunst, religie, humor, enzovoort zijn meestal onvruchtbaar, met name indien de definities pretenderen 'het wezen' van het desbetreffende verschijnsel weer te geven. Doorgaans wordt vergeten dat definities steeds gaan over de werkelijkheid zoals die vanuit een bepaald theoretisch kader wordt gezien. Zo beziet en definieert Freud de humor vanuit zijn psychoanalytische optiek, terwijl Bergson dat doet vanuit zijn levensfilosofie. Uiteraard spelen daarbij ook wereldbeschouwelijke opvattingen weer een grote rol: wie met Hobbes de mens als een wolf voor zijn medemensen opvat, heeft een andere visie op humor en lachen, dan iemand die met Huizinga het wezen van de mens veeleer ziet in het spel.

Zonder enigerlei alomvattende pretentie heb ik zelf altijd een sociologische omschrijving van humor bruikbaar gevonden, met name indien zij niet uitsluitend **functionalistisch** van aard is (hoe draagt de humor bij tot de status quo van een sociaal systeem?), doch daar voorbij ook **kennissociologisch** (in welk opzicht is humor een onderdeel van onze sociale constructie van de werkelijkheid?). De functionalistische benadering is niet geheel fout als het om humor gaat. Ook waar hij de waarden en normen scherp op de korrel neemt, is de grappen makende en lachende mens veel minder een maatschappijveranderaar dan velen van ons in de jaren zestig en zeventig wilden geloven. Wie de bestaande waarden en normen radikaal wil veranderen of omvergooien, moet de politieke arena betreden en kan daar de humor en de lach niet toelaten, al is het alleen al vanwege het feit dat zij alle politieke posities, ook de eigen radikale, relativiseren. Revolutionairen zijn dan ook doorgaans nogal humorloze lieden. De grap steekt de draak met bestaande waarden en normen, met de structuren en processen van de status quo, maar heeft ze tezelfdertijd

ook hard nodig. Waarden en normen en status quo zijn voor de humor wat het speelgoed is voor het kind. Vernielt het kind zijn speelgoed, dan kan het niet meer spelen.

Maar deze functionalistische visie is tezelfdertijd ook veel te beperkt. Humor en lachen doen meer dan het alleen maar bevestigen - tegendraads en contrapuntisch bevestigen - van een status quo. Zij vormen een intrinsiek onderdeel van wat in de kennissociologie de sociale constructie van de werkelijkheid wordt genoemd.(2) Werkelijkheid is alles wat wij buiten ons individuele bewustzijn aantreffen: dingen, gebeurtenissen, organisaties, instituties. Deze werkelijkheid is geen externe objectiviteit die we als het ware kant en klaar aantreffen, doch is een werkelijkheid die we tezamen met anderen voortdurend produceren, maken, scheppen, construeren. Terwijl ik deze woorden in de afzondering van mijn studeerkamer schrijf, hoor ik de (nogal storende) geluiden van dat stukje sociologische werkelijkheid dat we de naam 'gezin' geven. Dat is natuurlijk geen vreemde, verre, objectieve werkelijkheid-buiten-mij doch een werkelijkheid die ik voortdurend, dag in dag uit, tezamen met mijn gezinsgenoten maak, creëer, construeer. Deze sociale constructie van de werkelijkheid geschiedt door een bijkans oneindige hoeveelheid betekenisvolle, symbolische interacties en daarbinnen vooral door de taal. In onze voortdurende gesprekken met onze medemens construeren we zonder ophouden een eindeloos aantal stukken werkelijkheid die we bij elkaar genomen 'de werkelijkheid' noemen.(3)

Welnu, kennissociologisch gezien vormen humor en lachen belangrijke onderdelen van de sociale constructie der werkelijkheid. In humor, zo zal ik aanstonds nader uiteenzetten, spelen we met de vaststaande waarden, normen en betekenissen van onze cultuur: we zetten ze op de kop, draaien ze om, keren ze binnenstebuiten. Door dit spel wordt aldus in de eerste plaats duidelijk gemaakt dat die werkelijkheid van ons met haar vanzelfsprekende waarden, normen en betekenissen inderdaad een geconstrueerde werkelijkheid is, een cultuur en niet een stuk natuur! Dit houdt ongetwijfeld een flink stuk relativering in, maar ook een versteviging en versterking: die werkelijkheid, zo toont de humor aan, is **onze** werkelijkheid en geen vreemde, buiten ons bereik liggende objectiviteit. Als niets anders toont de humor aan dat die door ons geconstrueerde werkelijkheid geen 'rijk der noodwendigheid' doch juist een 'rijk van vrijheid' is. Hoe krakkemikkig zij ook mag wezen - en humor stelt dat natuurlijk steeds weer aan de kaak - deze werkelijkheid, de wereld waarin we leven, is **onze** wereld, is een door en door menselijke werkelijkheid.

Maar dit is alles rijkelijk wijsgerig en abstract. Kunnen we de humor niet wat duidelijker en concreter omschrijven? "Discrepantie", zei Peter L. Berger eens, "is het materiaal waaruit moppen worden gemaakt en niet zelden wordt in de

'clou' van de mop de 'totaal verschillende betekenis' geopenbaard. De kleine jood loopt tegen de grote neger op, de muis wil met de olifant naar bed, de filosoof verliest zijn broek."(4) Humor is inderdaad in de eerste plaats een spel met betekenissen en dan vooral weer met tegengestelde betekenissen die niet zelden zorgeloos door elkaar gehutseld worden: wat links is wordt ineens rechts, wat zwart is wordt wit, wat boven ligt komt onder te liggen, wat binnen is komt naar buiten getreden, enzovoort. En steeds geldt ook in al deze gevallen het omgekeerde, want nimmer stoort de humor zich aan principes of moraal. Dat laatste is belangrijk: niet alleen met betekenissen, ook met waarden en normen wordt dit spelletje gespeeld, zodat steeds goden duivels en duivels goden worden. Op die manier wordt een werkelijkheid gecreëerd die nog het beste vergeleken kan worden met de wereld waarin Lewis Carroll's enge Alice terecht kwam toen zij de spiegel binnentrad - een spiegelwerkelijkheid waarin niet alleen alles omgekeerd en tegendraads, doch tevens zwevend en bodemloos is.(5) In de Jiddische humor heten de mensen van deze gespiegelde werkelijkheid **Luftmensen**.

Belangrijk is dat dit spel gespeeld wordt met **vaststaande** en **vanzelfsprekende** waarden, normen en betekenissen. De humorist neemt steeds de gevestigde cultuur op de korrel. In sociologisch jargon: humor is het spel met geïnstitutionaliseerde waarden, normen en betekenissen. Institutionaliseren is het proces waarin onze handelingen, maar ook ons denken en voelen, patroonmatig worden, groeven vormen die slechts met de grootste moeite ontweken kunnen worden. Zij zijn, zoals Emile Durkheim eens treffend opmerkte, "manieren van denken, voelen en doen." Zij geven aan onze daden, gedachten en gevoelens een energie besparende vanzelfsprekendheid en dragen er ook zorg voor dat wij elkaars daden, gedachten en gevoelens betrekkelijk makkelijk kunnen begrijpen.(6) Weten we van iemand dat hij of zij getrouwd is en kinderen heeft, dan kunnen we bij voorbaat al een groot deel van zijn of haar handelingen, emoties en gedachten begrijpen en ook kunnen we ongeveer berekenen welke waarden en normen ten aanzien van huwelijks- en gezinsleven aangehangen zullen worden. Met dat alles speelt de humorist nu een spelletje, als het ware onder het motto "it ain't necessarily so!". Wie humor bedrijft is min of meer een **trickster**.

Deze omschrijving van humor als een tegendraads spel met geïnstitutionaliseerde betekenissen, waarden en normen noopt tot de op het eerste gezicht wat boude stelling dat humor alleen echt kan bloeien in traditionele, hecht geïnstitutionaliseerde samenlevingen, terwijl een maatschappij waarin niet zozeer de traditionele instituties als kerk, gezin, school, leger, enzovoort doch veeleer de individuele en subjectieve emoties de boventoon voeren het gevaar lopen nogal humorloos te zijn. Elders heb ik inderdaad deze stel-

ling verdedigd en gesteld dat onze anti-traditionele, moderne, individueel-subjectieve cultuur, bestierd als zij bovendien wordt door de rationele wetenschappen, de technologie en de bureaucratie inderdaad vergeleken met voor-moderne culturen zo niet humorloos, dan toch humorarm is.(7) Trouwens, het valt ook in de bijdrage tot dit speciale nummer van **Groniek** op dat de meeste bijdragen historisch danwel antropologisch van aard zijn.

Hoe miserabel, door honger, ziekte en dood bedreigd, voor-moderne samenlevingen ook waren, bijna zonder uitzondering kenden zij allerlei uitbundige vormen van humor. Wat daarbij de socioloog vooral opvalt is dat deze met de instituties van de gevestigde cultuur spelende humor (waarbij de smerigste obsceniteiten en gruwelijkste blasfemieën niet geschuwd werden) zelf steeds weer geïnstitutionaliseerd werd! De grappenmaker was in velerlei gedaanten steeds weer of een vaststaande maatschappelijke rol (vergelijk de hofnar in de late Middeleeuwen en Renaissance), of een bijkans clichématige figuur in de verhalen, mythen, legenden en theaterstukken (vergelijk de trickster in allerlei literatuurvormen, de nar bij Shakespeare of in het wajang-spel). Misschien ging ik te ver, toen ik in een voorgaande publicatie deze paradox als volgt trachtte te 'verklaren': op talloze manieren trachtte de traditionele mens (een ontoelaatbare, maar ook onmisbare generalisatie!) de eerbiedwaardige traditie - de mythen, de riten, de zeden en gewoonten - voor sclerose te behoeden door haar op gezette tijden eens flink door elkaar te schudden; in allerlei zotte uitspattingen die als het ware monsterlijke oerkrachten losmaakten, werd een energie in deze oude en eerbiedwaardige traditie gepompt die uit een oertoestand van voor de schepping afkomstig was; het spelen met deze krachten is een spelen met vuur dat niet zomaar op ieder willekeurig moment en door jan-en-alleman mag plaatsvinden; het moet gecereemonialiseerd en geïnstitutionaliseerd en daardoor geneutraliseerd worden.

De taal van de humor

Om van alle definatorische narigheid af te zijn wordt humor niet zelden omschreven als alles wat tot lachen aanleiding geeft. Hoe handzaam deze definitie ook mag wezen, zij is toch wel erg gebrekkig. Zo is er, om te beginnen, veel humor die in het geheel niet tot lachen uitnodigt en ook is er veel lachen dat met humor niets uit te staan heeft. Maar wat erger is, in deze 'definitie' wordt lachen voor de zoveelste keer als een afgeleid fenomeen, namelijk als een reactie op humor, afgestempeld. Daarmee wordt dan over het hoofd gezien dat lachen in vele gevallen voor humor juist constitutief is: veel humor zou in het geheel niet bestaan als het lachen

niet zou weerklinken.

Humor is bij uitstek een sociaal verschijnsel. De spreekwoordelijke drenkeling op het onbewoonde eiland heeft geen reden voor en weinig gelegenheid tot het maken van grappen en iemand die in z'n eentje zit te grinniken of te lachen maakt op ons een gestoorde indruk. Eten, drinken, lezen en schrijven kan men best alleen doen, maar humor heeft met sex gemeen dat het pas echt goed gaat als er tenminste twee mensen aan meedoen. Nu is het opvallend dat het succes van een grap eigenlijk niets te maken heeft met de wens van de grappenmaker om grappig te zijn. Een gebaar, een grimas, een opmerking of een mop wordt pas tot humor indien er een ander, of liefst meerdere anderen zijn die het gebaar lollig vinden en dit ook door hun reactie kenbaar maken. Humor met andere woorden is bij uitstek een aangelegenheid van **interactie** tussen een grappenmaker enerzijds en een publiek dat de actie van de grappenmaker als grappig, lollig, humoristisch definieert anderzijds. Deze reactie van het publiek is dus meer dan een reactie-op-humor: zij is constitutief voor de humor en wel in die zin dat de actie van de grappenmaker eerst door de reactie van het publiek tot humor wordt.

Welnu, niets is dodelijker voor humor dan een reactie van het publiek door middel van woorden, van de gesproken taal. Immers, vertelt iemand een mop dan sterft de humor onmiddellijk af - of beter: zij krijgt geen kans om geboren te worden - indien de toehoorder met strak gezicht opmerkt dat dit een leuke mop is. De gesproken taal is eigenlijk in ieder humorgeval onbruikbaar, want de humor creëert een gespiegelde werkelijkheid waarin de redelijke categorieën en begrippen van onze alledaagse (laat staan wetenschappelijke) taal volslagen inadequaet en onbruikbaar zijn. Wie met Alice in haar griezelige spiegel redelijk zou gaan willen praten, zou al heel snel volslagen krankzinnig worden.

Een begrip uit de sociale psychologie kan hier goede, heuristische diensten bewijzen: in de humor wordt een cognitieve dissonantie (8) teweeg gebracht, doordat de vaststaande en vanzelfsprekende betekenissen, waarden en normen die ons denken, voelen en doen in het alledaagse leven sturen en richting geven, in de war geschopt worden. Het heeft dan geen zin om uitgerekend met behulp van die vaststaande en vanzelfsprekende betekenissen die nu eenmaal in onze taal - zowel in de **langue** als in de **parole** - liggen opgestapeld, te pogen die cognitieve dissonantie weg te werken.

Anders dan de dieren, die trouwens van cognitieve dissonantie geen last hebben, omdat ze zich niet om betekenissen, waarden en normen en dus om traditie, instituties en cultuur bekommeren, hebben de mensen in de loop van hun evolutie het lachen ontwikkeld als de meest ingenieuze en ook meest adequate reactie op gebaren, grimassen en opmerkingen die cognitieve dissonantie teweeg brengen. Wanneer deze gebaren,

grimassen en opmerkingen namelijk niet direct fysiek bedreigend zijn of als in wezen ongevaarlijk gedefinieerd kunnen worden, zal de schaterende lach ze als grappig, humoristisch, lollig omschrijven. Door de lachende response - en dus niet door de intentie van de grappenmaker om lollig te wezen - wordt een gebaar, een daad of een enkele opmerking van iemand tot humor! In die zin is het lachen de taal van de humor. Lachen is dus niet een heteronome reactie op humor, doch een autonoom onderdeel van de humor-als-interactie. Het gebeurt zelfs geregeld dat iemand iets zegt of doet, dat hij of zij ernstig had bedoeld, terwijl het lachen van de omstanders het tot humor uitroept. De Amerikaanse sociologe Rose L. Coser zag dat in toen ze schreef: "Een situatie wordt als humoristisch gedefinieerd door de lachende reactie die zij oproept."(9) Maar eigenlijk had William Shakespeare dit al door, want hij schreef:

"A jest's prosperity lies in the ear
Of him that hears it, never in the tongue
Of him that makes it."(10)

Een belangrijke functie van het lachen is gelegen in het feit dat de vaststaande betekenissen, waarden en normen zich weer van de humoristische relativering herstellen, nadat het lachen is verstorven. De lach definieerde de cognitieve dissonantie als een niet serieus te nemen incident, als een uitstapje en excursie en roept op om weer naar de 'normale' werkelijkheid terug te keren. In 1922 noemde een Amerikaans psycholoog het lachen dan ook een "glory in sanity".(11)

De maatschappelijke functies

In het voorgaande bekommerden we ons hoofdzakelijk om de culturele, kennissociologische en sociaal-psychologische functies van humor en lachen. Wat zijn nu de meer maatschappelijke functies van deze werkelijkheidsschokkers?

Om te beginnen fungeren humor en lachen niet zelden als communicatiekanalen, als middelen om signalen dan wel echte boodschappen door te geven. Boeiend, hoewel misschien te speculatief, vind ik steeds weer de evolutionistische theorie van een Amerikaanse psycholoog die in 1928 beweerde dat aan het prille begin van de evolutie van de *homo sapiens* het lachen dienst deed als een signaal om door te geven dat een bepaald gevaar geweken was: tijdens het gevaar spanden zich de spieren van het lichaam om op alles voorbereid te zijn, na het gevaar ontspanden zich de spieren en brak de lach bevrijdend uit haar lichamelijke omklemming. De glimlach zou volgens hem ook oorspronkelijk betekenen dat er van een partner

geen gevaar te duchten zou zijn.(12) Overigens kent dit theorema sterke grenzen want er is de betekenisloze hysterische lach, of de nerveuze lach bij groot gevaar, terwijl ook fysieke uitputting tot onweerstaanbaar gegiechel of zelfs lachen aanleiding kan geven. Bovendien toont dit weer aan dat lachen een autonoom fenomeen is.

Onderzoek heeft aangetoond dat humor en lachen vaak gebruikt worden om vreeswekkende of verlegenheid scheppende feiten - als het ware via een omweg, of ondergronds - te communiceren. Aan het einde van de jaren vijftig onderzocht een Amerikaans socioloog de reacties op de ontdekking door de plaatselijke politie van een aantal gruwelijke moorden door een stille, teruggetrokken doch alomteweesse dorpsgenoot ergens in de Midwest gepleegd. Hij bemerkte dat de directe omgeving zeer geschokt was en over het gebeurde tegenover de toegestroomde journalisten hardnekkig zweeg. Maar buiten een straal van circa 20 mijlen reageerde men zijn afkeer door allerlei zwarte grappen af. De meeste moppen hadden betrekking op taboe-onderwerpen als cannibalisme en necrofilie. In deze humoristische communicatie speelden kinderen een speciale rol, want zij vertelden elkaar in het bijzijn van hun ouders de meest gruwelijke grappen. Hun ouders reageerden daarop steeds geschokt, doch luisterden opvallend gretig.(13) Een andere Amerikaanse socioloog deed in het begin van de jaren zestig een onderzoek naar grappen over de ruimte en ophanden zijnde ruimtereizen. Hij zag daarin een "relatief ondergronds kanaal van communicatie".(14)

Naties hebben hun eigen, vaak moeilijk precies vast te stellen en dus te onderzoeken vormen van humor. Er is een Britse, een Franse, een Duitse vorm van humor, maar daarbinnen zijn er weer streken en sub-culturen die er hun typische soorten humor op na houden.(15) Eigenlijk heeft iedere groep die een eigen cultuur bezit - jongeren met hun jeugdcultuur, ambtenaren met hun ambtenarencultuur, professionals met hun professionele cultuur, enzovoort - naast de eigen cliché's, het eigen jargon en de eigen levensstijl, ook de eigen vorm van humor, dat wil zeggen de eigen grappen en moppen. Zij behoren niet zelden tot de kenmerken die leden van buitenstaanders onderscheiden en in deze zin dus grenzen trekken. Vooral wanneer de desbetreffende groep in gevaar komt, zullen allerlei grappen de ronde doen die het gevoel van saamhorigheid (solidariteit) en van collectieve identiteit moeten versterken. Niet zelden gaan de grappen dan ten koste van de tegenstander, zoals het geval was met de anti-Duitse moppen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een Amerikaans-Tsjechische socioloog vertoefde in de jaren dertig in zijn vaderland en maakte de Duitse invasie aldaar mee. Hij bestudeerde de moppen die onder zijn voormalige landgenoten de ronde deden: vlak voor de invasie waren de moppen vol bravour, alsof zij de groeps Moraal moesten versterken; de Duitsers en vooral de

nazi-leiders werden bespottelijk gemaakt; maar na de invasie was er eerst een korte periode, waarin humor plaats moest maken voor patriottisme en toen de grappen weer opdoken waren zij van een andere aard - de humor ging nu vooral ten koste van de collaborateurs. Zo werd de door de Nazi's geïnstalleerde 'loyale' president van wat nu de Tweede Tsjechische Republiek heette te zijn al gauw "De Eerste President van de Tweede Republiek van het Derde Rijk". Toen in maart 1939 ook deze ledepop werd verwijderd en de terreur in volle omvang inzette, werden de grappen bitter en scherp - een echte galgenhumor. "Maak dat je wegkomt", stond op de muur van een kerkhof geschreven, "dit is de Duitse Lebensraum".(16)

Een interessant sociologisch onderzoeksgebied vormt de etnische humor. Al geruime tijd trekt het feit de aandacht dat grappen die in een etnische minderheid de ronde doen niet zelden op ruwe wijze met deze minderheid zelf de draak steken. Bekend is dat veel joodse moppen welhaast racistisch en anti-joods zijn en sedert de jaren zestig zijn er in de USA zwarte humoristen die in hun grappen anti-zwarte, racistische vooroordelen verwerken. Psychoanalitici interpreteerden dit vroeger wat al te haastig in termen van zelf-haat.(17) Veel eer lijkt het zo te zijn dat een etnische groep - de zwarten in Amerika vormen een goed voorbeeld - eerst gebruik van deze zelf-denigrerende moppen maakt, wanneer haar leden een duidelijke identiteitsbesef bezitten: de cohesie van de groep wordt op deze wijze als het ware 'bewezen' en om afwijkende definities van de eigen collectieve identiteit kan blijkbaar hartelijk worden gelachen - geen zelfhaat dus, doch juist zekerheid en trots ten aanzien van de eigen identiteit. Hier passen dan ook de grappen ten koste van die groepsleden die deze identiteit verloochenen. Vele joodse moppen in Amerika betreffen joden die zich aan hun materialistische en geseculariseerde omgeving hebben aangepast. Drie joodse dames drinken thee en vertellen vol trots over de carrières van hun zonen. De zonen van twee hunner werden schatrijk in de zakenwereld en de gezondheidszorg. Als de derde dame vertelt dat haar zoon rabbi is geworden met slechts een bescheiden inkomen, roepen de andere twee geschokt uit: "Wat is dat nou voor een baan voor een aardige joodse jongen?"(18) Grappen over etnische groepen refereren doorgaans aan de vermeende domheid en gierigheid van de leden van een etnische minderheid, terwijl zij in seksuele aangelegenheden vaak ôf 'oversexed', ôf juist impotent zijn. De Britse socioloog Christie Davies argumenteerde dat de nogal wijde verbreiding van dit soort humor in Westerse, industriële samenlevingen te maken heeft met het feit dat niet alleen geografische, maar ook sociale en morele grenzen aan het vervagen zijn. De etnische grappen zouden volgens hem ondubbelzinnig grenzen trekken. Zij richten zich niet toevallig op perifere groepen, wier bestaan dubbelzinnig is en in geen enkel opzicht duidelijk

afgebakend.(19)

Het spreekt vanzelf dat dit mechanisme van belang is wanneer groepen in conflicten zijn verwickeld. Lachen om de meestal vermeend, negatieve karaktereigenschappen van 'tegenstanders' - gierig, zuinig, dom, 'over-sexed', impotent-trekt niet alleen grenzen tussen 'hen' en 'ons', maar creëert ook een gevoel van saamhorigheid, hebben we zojuist gezien. In deze zin wordt de eigen partij in het conflict dus versterkt. Maar ook hier weer is humor uitermate ambigu. Een Amerikaans socioloog die in de jaren veertig onderzoek deed naar de stereotype, anti-zwarte humor onder blanken in het Zuiden van de Verenigde Staten, ontdekte dat een aantal moppen met dezelfde inhoud en in dezelfde verwoording door beide partijen - zwarten en blanken - met het nodig gelach werden verteld: beide meenden dat deze moppen ten koste van de ander waren. Hij noemde ze "moppen met twee handvaten" en trok er een belangrijke sociologische conclusie uit: dit soort grappen toont aan hoe ver de partijen van elkaar zijn verwijderd, hoe weinig begrip zij hebben van elkaars waarden, normen en betekenissen.(20)

Er is geen samenleving waarin de levenskansen van de mensen op gelijke wijze zijn verdeeld. Met andere woorden, ongelijkheid van macht, bezit, inkomen en prestige is een aan iedere samenleving inherent maatschappelijk en cultureel verschijnsel. Sociaal-economisch drukt deze ongelijkheid zich uit in de klassenstructuur, terwijl een standenstructuur de meer culturele dimensies van deze ongelijkheid weergeeft. Tussen de hogere en lagere klassen en standen bestaat een continue spanning - een permanente conflictsituatie - die in scherpte toeneemt naarmate de afstand tussen de hogere en lagere klassen en standen en dus de ongelijkheid groter is. Humor en lachen spelen in deze ongelijkheid en haar inherente conflictsituatie een belangrijke rol. Niet zelden fungeren zij als een maskering van de macht en verzachten zij de tegenstellingen voor de duur van de humoristische interactie - een reden uiteraard voor het feit dat revolutionairen en radicalen van humor en lachen spaarzaam of in het geheel geen gebruik maken. In een interessant onderzoek naar de humor in de staf van een psychiatrische inrichting ontdekte Rose Coser dat het initiatief tot en het merendeel van de grappen die gemaakt werden afkomstig waren van de staf, terwijl de assistenten, veel lager geplaatst in rang, van deze **downward humor** doorgaans het doelwit vormden. Wilden zij ook een grap vertellen of een **practical joke** uitvoeren, in de vorm van **upward humor**, dan moesten ze behoedzaam te werk gaan en zoveel mogelijk zichzelf tot doelwit van hun humor maken.(21) In haar onderzoek naar humor onder fabrieksarbeiders ontdekte Pamela Bradney dat **joking relationships** ontstonden wanneer er een gevaar was voor openlijke conflicten en men dit gevaar wilde vermijden.(22)

Overigens zien we juist in sociale systemen met een rigide ongelijkheidsstructuur dat op gezette tijden allerlei vormen van naar-boven-gerichte-humor kunnen uitbarsten. Zo zien we in bijna alle voor-moderne, niet-democratische samenlevingen hoe op gezette tijden narren alle hiërarchieën en de erbij horende taboes op de kop zetten als in een (slechts tijdelijke) culturele revolutie. We treffen het in de Babylonische Saccaea en de Romeinse Saturnalia aan, in het middeleeuwse narrenfeest en in het hedendaagse carnaval.(23) In een moderne bureaucratische organisatie met haar formeel vastliggende hiërarchie komt deze vorm van humor ook wel voor, met name wanneer leiding en personeel een dagje uit gaan of gezamenlijk feest vieren. Doorgaans moeten de lager geplaatste initiatiefnemers van deze **upward humor** tijdens het maken van de grappen laten weten dat zij heus wel weten dat het maar grappen zijn en eenmaal teruggekeerd in de routines van alledag moet het duidelijk zijn dat de omkering der hiërarchie tot het verleden behoort! Overigens is het omkeren van rollen in dit soort humor een vaste techniek: koning en hofnar, specialist en assistent, bureaucraat en secretaresse, leraar en leerling, psychiater en patiënt ruilen voor de korte duur van de humoristische interactie hun rollen en zetten daarmee de wereld op de kop. Het is een soort van vakantie die voor een moment de druk van alledag wegneemt. Teruggekeerd in de dagelijkse routine is deze dan weer voor enige tijd beter te verdragen.(24)

Niet zelden fungeren humor en lachen als een sublimatie van een bepaald conflict. Of anders geformuleerd, ze kunnen de druk van de maatschappelijke ketel nemen. Indien de politieke grappen van een cabaretgroep toegelaten worden door een dictatoriaal regime, is dit geenszins een rest van democratisch benul. Toen de nazi's in Duitsland nog stevig in het zadel zaten, liet Goebbels het anti-nazi cabaret ongemoeid omdat hij van mening was dat op deze wijze de kritiek ongevaarlijk bleef.(25) Eerst toen deze macht begon te wankelen, werd de censuur verscherpt. "The joke is a shortcut to consensus", merkte Tom Burns eens droogjes op.(26) Dat is in vele conflictsituaties het geval, maar de bereikte consensus is uiterst fragiel en kan alweer verbrokkelen op het moment dat de lach verstorven is. Als het om consensus gaat in situaties van tegengestelde opvattingen en belangen zijn humor en lachen weinig betrouwbare attributen.

De ambiguïteit

Uit het voorgaande werd maar al te duidelijk hoe dubbelzinnig de humor is. Wellicht komt dit nog het scherpst tot uitdrukking in het feit dat het in vele gevallen bijzonder moeilijk is scherp tussen komedie en tragedie te scheiden en te onder-

scheiden. Wat iemand als een tragedie aanvaardt, kan in de ogen van een toeschouwer - met of zonder **Schadenfreude**-zeer humoristisch zijn en vaak lachen we enkele jaren later zelf om wat we eens als iets zeer smartelijks ondergingen. Vaak is het met andere woorden een zaak van sociaal-psychologische distantie en van tijd of iets tragisch dan wel komisch is.

Ambigu is ook het feit dat enerzijds de kracht van humor is gelegen in het onverwachte en verrassende, terwijl toch omgekeerd veel humor voorspelbaar is en juist door haar voorspelbaarheid als humoristisch wordt genoten. De verrassende **bon mot** is vaak niet minder geestig dan de taart die de dunne op precies het juiste moment in het gezicht van de dikke doet belanden.

Dubbelzinnig is in de humor ook altijd de moraal. Waar staat de hofnar nou: aan de kant van de vorst, of van de hovelingen, of van het volk buiten het paleis? Was Wim Kan politiek gezien 'links', of was hij eigenlijk 'rechts'? Wat willen Kees van Kooten en Wim de Bie eigenlijk? Waar staan zij? Het antwoord op al deze vragen is duidelijk en eensluidend: nergens - ze opereren in een gespiegelde werkelijkheid waar men geen grond onder de voeten heeft, waar men ronddooft en ronddolt als **Luftmensch**.

Dat wil zeggen de humor is niet werkelijk doch spiegelbeeld van alles wat we als werkelijkheid ervaren. En het toppunt van dubbelzinnigheid is dat de ware nar en de ware humorist van mening zijn dat hun spiegelwerkelijkheid de primaire en de echte werkelijkheid is, waarvan die alledaagse werkelijkheid van ons met haar besognes, routines en rationaliteit juist een afspiegeling is. In hun werkelijkheid zijn zij evenals de mensen die wij voor 'gek', 'psychotisch' en 'schizofreen' hebben verklaard, onbereikbaar. Carroll's enge Alice droomt ervan de spiegel binnen te treden en verkneukelt zich erop daar te verwijlen: "Oh, what fun it will be, when they see me through the glass in here and can't get at me!"(27)

Humoristen en narren zijn niet te pakken, ook niet - nee, zeker niet - door filosofen en wetenschappelijke onderzoekers. We kunnen er slechts naar gissen wat nu eigenlijk precies die gespiegelde werkelijkheid is. Of we moeten er halsoverkop in duiken en er aan meedoen. Wat dat betreft is de wetenschappelijke studie van humor net zo onmogelijk als die van godsdienst waar immers ook het onzienlijke niet wetenschappelijk gezien kan worden.

Noten

1. Mijn bemoeienis met humor en lachen is er een van vallen en opstaan geweest. Ik begon met een klein artikel in een Amerikaans sociologisch vaktijdschrift en vond dat al heel snel beneden de maat. De basisgedachte ervan werkte ik uit tot een monografie die de (verkeerde) titel **Sociologie van de zothed** kreeg (Amsterdam, 1971). Ten onrechte besteedde ik hierin geen speciale aandacht aan het lachen en dat trachtte ik goed te maken in de Duitse editie van dit boek door daar een apart hoofdstuk over dit onderwerp aan toe te voegen - de bewerking van een eerder gepubliceerd artikel over de ontspanningsfuncties van het lachen. Het boek heette **Humor und Gesellschaft** (Graz/Wenen/Keulen, 1976). Een groot bezwaar bleef intussen dat historisch-sociologisch en antropologisch materiaal over narren en zothed vermengd werd met wat een kennis-sociologie van humor en lachen wilde zijn. Na vele jaren studie van het voor-moderne narrendom schreef ik daarover een Engelse monografie met de titel **Reality in a looking-glass** (Londen, 1982) dat ik in het Nederlands herschreef tot **Over narren en hun gespiegelde werkelijkheid** (Deventer, 1985). De gedeelten uit **Sociologie van de zothed** die een sociologie van humor en lachen behelsten herschreef ik in het Engels in het kader van een geannoteerde bibliografie: **The Sociology of Humour and Laughter** (Londen, 1983. Opgenomen in de reeks *Current Sociology*, vol. 31, number 3)
2. Berger, P.L. en Luckmann T., **The social construction of reality**. (New York, 1966).
3. Zie vooral Berger, P.L. en Kellner H., "Marriage and the construction of reality" in: *Diogenes*, 46, summer 1964, 1-24.
4. Berger, P.L. **A rumour of angels**. (New York 1969), 87. p. 86-90 geeft een boeiende verhandeling over de humor met als leidend motief: "The comic rejects the imprisonment of the human spirit in the world".
5. Lewis Carroll, **Through the looking-glass**, 1871 in: Lewis Carroll, **Alice's adventures in wonderland and through the looking-glass**, (Londen 1970).
6. Zijderfeld, A.C., **Institutionalisering**. (Hilversum, 1966/Amsterdam, 1974).
7. Zijderfeld, A.C., **Sociologie van de zothed**, 167-174.
8. Festinger, L., **A theory of the cognitive dissonance**. Evanston, III, 1957.
9. Coser, R.L., "Some functions of laughter", in:

- Human relations**, 2 (1959), 172.
10. William Shakespeare, **Love's labour's lost**. (Oxford, 1954), V.2, 103.
 11. Carpenter, R., "Laughter, a glory in sanity", in: **American journal of psychology**, 3 (1922), 419-422.
 12. Hayworth, D., "The social origin and function of laughter", in: **Psychological review**, 35 (1928), 367-384.
 13. Arndt, G.W., "Community reactions to a horrifying event", in: **Bulletin of the Menninger Clinic**, May 23 1959, 106-111.
 14. Wineck, C., "Space jokes as indication of attitudes towards space", in: **Journal of social issues**, 17:2- (1961), 43-49.
 15. Zie de in voetnoot 1 genoemde geannoteerde bibliografie, de nummers 121-149.
 16. Obrdlik, A.J., "Gallow's humor: a sociological phenomenon", in: **American journal of sociology**, 47 (1942), 709- 716.
 17. Zie o.a. Reik, Th. "Zur Psychoanalyse des jüdischen Witzes", in: **Imago**, 15 (1929), 63-88.
 18. Rosenberg, B. en Shapiro, G., "Marginality and jewish humor", in: **Midstream** 4 (1958), 74. Zie over joodse humor vooral ook Landmann, S., **Der jüdischen Witz**. Olten/Freiburg, 1962.
 19. Davies, C., "Ethnic jokes, moral values and social boundaries", in: **British journal of sociology**, 13:3 (September 1982), 383-403.
 20. Burma, J.H., "Humor as technique in race conflict", in: **American sociological review**, 12 (1946), 710-715.
 21. Coser, R.L., "Laughter among colleagues", in: **Psychiatry**, (1960), 81-95.
 22. Bradney, P., "The joking relationship in industry", in: **Human Relations**, (1957), 179-187.
 23. Zijderveld, A.C. **Over narren en hun gespiegelde werkelijkheid**, passim.
 24. Zijderveld, A.C., **Sociologie van de zothed**, 159 v.
 25. Coser, L., **The functions of social conflict**. Londen 1964, 43.
 26. Burns, T., "Friends, enemies and polite fiction", in: **American sociological review**, 18 (1953), 657.
 27. Lewis Carroll, **Through the looking-glass**, 122.